

МОВА НАРОДУ ЯК «СВІЙ» ЖИТТЄВИЙ СВІТ. РОМАНТИЗМ І СУЧАСНІСТЬ

Проблема мовного світу як способу самоідентифікації знайшла вираз у дослідженнях: Р.Кіся (Етнічна маргінальність і мовлення // Народознавчі зошити. — 1995. — Ч.1; Мова, думка і культурна реальність. Від Олександра Потебні до теорії мовного релятивізму. Львів, 2002); О.Федик (Мова як духовний адекват світу (дійсності)). Львів. — 2000), яка розглядає мову як осердя духовної єдності нації. Підхід до мови як елементу тексту культури здійснює у своїх наукових працях Л.Ушкалов, зокрема, в роботі «Світ українського барокко. Філологічні студії». Харків. 1994. Питання мови і культури, мови та філософії, мови та традиції ставить російська харківська школа філософії мови («Філософія языка: в границах и вне границ». Вип. 3-4. Харків, 1999).

Мова є тим природним середовищем, в якому здійснюється самоідентифікація індивіда, як завважує І.Франко: «в якій мові вродився і виховався, тої без окалічення своєї душі не можеш покинути, так як не можеш замінитися з ким іншим своєю шкірою» [13, с.265]. Ця його сентенція означає, що мова є адекватним виразником поля смислів культури, яке, забезпечує причетність індивідів тієї чи іншої спільноти до одних і тих самих цінностей. Це дозволяє мові виступати способом буття традиції у полі спадщини, позаяк світ завжди для людини структурується мовно.

На пов'язаність фактичності традиції та мови звертає увагу доба Романтизму. Вже преромантик Й.Гердер проводить думку, що коли маємо розум лише завдячуючи мові, то мову — лише завдячуючи традиції, вірі в слово батьків. В.Гумбольдт стверджує, що національна мова є і традицією і спадщиною водночас, у ній минуле присутнє в теперішньому. Особливий підхід В. Гумбольдта до мови передовсім полягає в трактуванні її як специфічного світобачення (Weltansicht), тобто він тлумачив бачення мови як бачення світу (Sprachansicht als Weltansicht). Г.Гадамер так пояснює це твердження В.Гумбольдта: «На мові побудовано й набуло свого вираження те, що для людини взагалі є світом. Для людини світ є «тут»; для жодної суцільної в світі живої істоти світ не має подібного тут-буття. Проте подібне тут-буття світу є буттям мовним» [2, с.439]. Таким чином мова стосовно окремої людини постає самотійним буттям.

Мова для Гумбольдта не просто назви предметів; слово — знак до тієї межі, де його використовують замість речі і поняття. Але за способом побудови та дією слово є специфічною самотійною сутністю. А система слів як мова — це особливий світ. За Гумбольдтом, мова — це проміжний світ, що лежить між світом зовнішніх явищ і внутрішнім світом людини. Індивід, перебуваючи в світі мови, виявляє своє бачення і ставлення до об'єктів. Відповідно й кожна культура є своєрідною і неповторною, стверджуючи себе в мові й традиції, у спадщині і способі мовлення народу.

Доба Романтизму своєрідність національної мови пов'язує з «духом народу». Г.Штайнталь зазначав, що «дух народу» передовсім виявний у мові, також у моральності, звичаях, законах, учинках, традиціях, співах, позаяк вони продукти духу народу [18, с.135]. На цій позиції стоїть і Я.Головацький: «Мова народу — це слово дане людині Богом для вираження і виказання Духа людського, найлучче виражає питоменну жизнь народа, його віру во Всевишнього, поняття надсмислених речах — його в науках — стан і моральнісну діяльність: його законодавство і суспільні установи, успіх в красномовстві і виражає естетичне життя народне» [3, с.4].

Згідно з Гумбольдтом, «мова є неначе зовнішній прояв духу народу; мова народу є його дух, і дух народу є його мова — важко уявити собі щось більш тотожне» [4, с.88-89]. Цю позицію обстоюють також В.Вундт та О.Потебня. Романтичний міто-образ «дух народу», на наш погляд,

посутньо містить у собі зміст, який в термінах сучасної філософської мови можна передати як символічно-сміслові інваріанти, матриці колективного несвідомого, що солідаризують народ у націю і зумовлюють її життєвий вектор ставлення до світу.

Матриці ставлення до світу виражені в лексемах національної мови. Лексема як лінгвістичний елемент, позначаючи щось, цим самим вплітається в життєвий світ мовця, суб'єкта, індивіда. Згідно з В.Гумбольдтом та О.Потебнею, люди, що перебувають у колі національної мови, за допомогою її лексем торкаються ланок «ланцюга чуттєвих уявлень» і несвідомих структур духовного життя, завдяки чому в свідомості етнофора «спалахують» відповідні, але не тотожні змісти. Те, що говорить мова, становить своєрідність національного бачення об'єкта, але вона водночас і передає успадковане, тобто є формою спадщини. Тому світ у баченні іншої мови буде інакшим. Відмінності між мовами є відмінностями світобачень (Е.Касіпер). Саме тому так звані „мандрівні сюжети” той чи той народ інтерпретує по-різному. По-своєму їх тлумачать і українці. У кожному «мандрівному» сюжеті, що натрапляємо в Україні, виражене національне світобачення і світосприйняття. (Це добре ілюструється на прикладі інтерпретації сюжету про блудного сина Т. Шевченком та М.Гоголем). Національно мовні форми — це не просто звукове чи лексичне позначення того самого предмета, а «різні бачення» цього предмета (В.Гумбольдт). Звідси стає зрозуміло, наскільки правомірний підхід Гумбольдта до нації як до духовної форми людства, що має мовну визначеність і в якій присутнє життя народного духу. Мова покриває наш досвід, а саме все, чим живемо й що переживаємо. У такому сенсі мова і є наш життєвий світ. Все, що не охоплює мова особи, не є її світом — не переживається, не цінується, не усвідомлюється. Дійсність настільки моя, наскільки омовлена, вербалізована в моєму досвіді. Особа підпорядковується світу мови, в якому вона перебуває. Він як опосередковує її сприймання, розуміння дійсності, так і структурує, впорядковує цю дійсність. Цінності, ідеали, ідеї певної культури становлять собою ті мовленнєві смисли в структурі мови, що визначають собою зразки, моделі сприймання і ставлення до дійсності. Вони формують культуро-історичний досвід народу, національно самобутні «риси способу мислення» (О.Потебня).

Як європейські, так і українські романтики в один вузол пов'язують питання національної ідентичності, духовної еліти, мови, освіти. У поясненні члена Кирило-Мефодіївського товариства В. Білозерського до Статуту товариства, зазначено, що належить впливати на уми молоді та жінок з тим, аби «помогать тем из них, которые могут быть полезны, для приготовления общества к новому порядку, который наступить может» [5, I, с.393]. Зрештою подібні завдання після окупації Наполеоном Німеччини в 1808 році ставив перед освіченою частиною нації Й. Фіхте. Він наголошував, що самобутній розвиток нації буде забезпечений тоді, коли освіта стане «освітою усієї нації як такої і кожного без винятку її члена» [8, с.120]. Позаяк така освіта водночас є вихованням духу, то вкрай важливим стає фактор національної мови, адже в Україні «мови рідної не чути, / Свій край зневажають, / Інше небо, іншу землю / Зрадники благають» [5, II, с.430]. З огляду на такий стан справ інший член Кирило-Мефодіївського товариства І. Посяда в листі до Л. Боровиковського наголошує на необхідності видрукувати українською мовою короткий виклад історії народу П. Куліша й почати складати загальну історію національною мовою: «Общество, приступив к печатанию составленного и перепечатанного им сочинения, должно распространять по возможности круг читателей книг и самих членов и, следовательно, само образоваться в духе этом» [5, III, с.20]. Так розуміє загальнонаціональне призначення мови і Й. Фіхте: «Для народу, який має живу мову, формування духу сягає життя; в іншому випадку духовна освіта і життя продовжують іти кожне своєю ходою» [8, с.127]. На той факт, що українські романтики мову народу вважали осердям національного духу, вказує виписка зі статті К. Робера «Les deux panslavismes» у журналі «Revue deux Mondes» (1-er Novembre): «Русинська (рутенська) мова, якою говорять 13 мільйонів найбільш здібних і розвинених слов'ян, могла б стати першорядною літературною мовою, але одночасно з російською і польською вона з кожним днем втрачає свій ґрунт» [5, I, с.384].

Національні особливості способу мислення підтверджують тезу В.Гумбольдта про те, що «різні бачення» світу виражає будова національної мови й вона (будова) індивідуалізує її дух. Свій подальший розвиток вона дістає в теорії лінгвістичної відносності Е.Сепіра та Б.Ворфа. Їх підхід стверджує провідну ідею Й.Гердера, В.Гумбольдта, О.Потебні, що мова народу в національній культурі має основне значення. Згідно з Б.Ворфом, культуру можна означити як те, **що** в суспільстві продукують і думають, а мову — як думають. Б.Сепір проводить думку, що значення, які має в собі цілісна система мови, не стільки розкриваються в досвіді етнофора, скільки накладаються на нього. «Світ, у якому живуть спільноти, що говорять різними мовами, становить різні світи, а не один і той самий світ із різними етикетками... Мова є замкненою продуктивною системою символів, яка не лише стосується досвіду, набутого переважно без допомоги мови, але за своєю формальною структурою посутньо визначає для нас досвід, а ще й тому, що ми несвідомо переносимо усталені мовою норми на сферу досвіду» [17, с.578]. Е.Сепір, як В.Гумбольдт і О.Потебня, особливий наголос робить на формі мови. Для них форма — це те в мові, що виражає базові матриці національної ментальності: «Те, що робить конкретний народ народом, полягає не в тому, що виражає мова, а в тому як виражає» [10, с.118]. Мова предистенує саме таку, а не іншу спрямованість на сприйняття предметностей світу та їх витлумачення. Це знаходить вираз в особливостях народної пісні, прислів'ях, приказках, замовляннях, повір'ях, тлумаченнях слів, фольклорних переказах, ідіомах, молитвах тощо. На це змістове багатство мови звернули увагу саме романтики. На теоретичному рівні до цього ж висновку прийшов В.Гумбольдт, стверджуючи, що «внутрішню форму мови» слід досліджувати за змістовими параметрами, що вона є і не логічна і не психологічна категорія, а власне «чисто інтелектуальна частина в мові», є внутрішня форма саме мови, «а не позамовного змісту».

Кожен народ, зазначає Гадамер, вважає свою мову єдино правильною: «У греків було одне слово на означення всіх, хто не розмовляв грецькою, — «варвари» («Barbaroi»)» [1, с.166]. Наведений Гадамером факт підкреслює, що мова, чітко стверджує опозицію «свій — чужий», яка є вихідною в механізмі як індивідуальної, так і колективної самоідентифікації. Для романтиків мова — основна підстава поділу світу на «свій» і «чужий». Так, Шевченко у листі до Й.Бодяньського від 6-7.05.1844 р., сповіщаючи, що має намір малювати Україну та її історію, водночас просить написати тексти до картин з історії України з таким застереженням: «Тільки по-нашому — щоби тямили безглузді кацапи» [16, VI, с.173]. Звернення романтиків до національної мови як до автентичного для народу засобу задоволення духовно-культурних потреб стало підвалиною формування національної самосвідомості та демонстрацією самодостатності українського народу. Це однаково притаманне як романтикам підросійської України, так і західноукраїнським романтикам, представленим «Руською трійцею».

Усе ж мова як система світобачення не виключає інакшого бачення світу, вона — відкрита система, так само світ відкритий людині. Насамперед він, «те місце, де вона стоїть і серед чого перебуває» [1, с.170]. Вона зі свого «місця» шукає в ньому свої орієнтири. А обрій її бачення задає мова. Розширюючи коло своєї мови, людина розширює обрій бачення світу. З цього приводу Фердинанд де Соссюр у «Курсі загальної лінгвістики» відзначає важливу роль у житті мов внутрішньої державної політики, яка може сприяти, стимулювати розвиток спеціалізованих мов, як то: юридична мова, наукова термінологія тощо.

В Україні у XIV — XVII століттях на базі проникнення народної мови в церковнослов'янську сформувалася староукраїнська писемна мова. Її використовували «у Великому князівстві Литовському в юридичних документах, а також у конфесійній, полемічній, історіографічній літературі, поширеній в Україні і прилеглих землях» [7, с.9]. Це був перший етап у розвитку наукової термінології, абстрактних понять, що стосуються різних сфер соціально-культурного життя нації.

Другий етап розвитку мови постав через проблему національної писемно-літературної мови, яка виникла в Україні в кінці XVIII сторіччя внаслідок заміни в підросійській Україні староукраїнської писемної мови на російську. Цей етап пов'язаний з українським романтизмом, який обстоював право нації на правопис, що передавав би фонетичні та морфологічні

особливості народного мовлення. У добу Романтизму розширюються виражальні можливості народної мови. Відбувається розширення лексичної бази «літературної мови за рахунок творення слів на позначення абстрактно-філософських понять і введення низки запозичень з інших мов» [7, с.12].

Українські романтики, усвідомлюючи стратегічну політику російського деспотизму, що полягала в поступовій асиміляції української нації через культурницьке й політичне злиття її з російською, спрямували свою енергію і талант на витворення літературної мови саме на основі народної, у ній вони вбачали дороговказ до національної самоідентичності. У цю історичну добу українське культурне життя було поставлене в такі умови, що «малороссияне или вовсе не должны были касаться литературы, или же усвоить себе народность великорусскую. Несправедливость того или другого мнения, если бы кто имел несчастье защитить их, очевидна сама собою» [6, II, с.337], — писав М.Костомаров.

Третім етапом у розвитку термінологічно-поняттєвого апарату української мови був кінець XIX — початок XX сторіччя (доба «українізації»). У кінці XIX ст. «у Львові і Чернівцях було започатковано становлення офіційно-ділового й публіцистичного стилів нової української мови з одночасним формуванням міських україномовних середовищ, що активізувало утворення міських койне на базі української мови — усного мовлення місцевої інтелігенції, підприємців, ремісників» [7, с.13]. У кінці XIX ст. за рахунок запозичення з польської, західноєвропейських мов та новотворів учених і письменників з'являється низка нових понять, як-то: *влада*, *еманципація*, *екзистенція*, *звіт*, *опінія*, *людство*, *дефензива*, *дійство* тощо. За добу «українізації» (з 1918 по 1933 рік), згідно з енциклопедією «Українська мова», було видано 83 термінологічних словники [11, с.630].

Якщо влада дореволюційної Росії, зазначає Ю.Шевельов, обмежувалася щодо української мови заходами зовнішнього тиску, наприклад, заборонаю вживати українську мову прилюдно, запровадженням державної мови в освітню систему тощо, то «радянська система встановлює контроль над структурою української мови: забороняє певні слова, граматичні форми, правописні і орфоепічні правила, а натомість пропагує інші, ближчі до російських або й живцем перенесені з російської мови» [15, с.173].

Лексично-синтаксичний апарат мови дозволяє індивідові не лише об'єднати весь досвід у «єдину картину світу» (Л. Вайсгербер), але й змушує його забути, як він раніше сприймав навколишній світ. Як слушно зазначає О. Потебня, жоден народ самохіть не відмовляється від своєї мови [9, с.172]. Тому політика української держави, у разі, коли вона байдуже налаштована до мови, спрямовує своє вістря на обмеження її функції об'єднання досвіду індивіда в «єдину картину світу», тобто спрямовує індивіда сприймати світ по-іншому, не по-українському. Живим прикладом цього стало блокування українськими державними службовцями з «малоросійською» ментальністю правопису 1999 року, адже «характер правопису впливає з національно-політичного світогляду людей, що борються за чи проти нього і завжди є козирною картою у політичних баталіях» [12, с.29]. Про зв'язок мови як базового соціокультурного ідентифікатора особистості з її (особистості) ставленням до держави яку вона репрезентує красномовно говорить такий факт: «На мітингу в м. Алчевську Луганської області Віктора Ющенка не схотіли слухати українською і він змушений був перейти на російську. Це означає, що населення Алчевська в переважній більшості уже відкинуло українську не тільки як засіб спілкування, а й як символ української державності» [7, с.135]. Це говорить про те, що питання мови як національного ідентифікатора, підняте добою Романтизму, в сучасній Україні набуло статусу питання національної безпеки.

Позаяк кожна мова є специфічним типом духовності, «живим диханням» поколінь (В.Гумбольдт) і єдиним людським засобом, що дозволяє адекватно сприймати світ, то живосильне вилучення з мови лексем, ламання морфології мови, її синтакси, які виражають життєбачення народу, означає позбавлення нації свого світу (Гадамер), що може існувати лише в традиціях власної мови. Отож спланована зміна структури української мови означає ламання її внутрішньої форми, духу мови.

Дух мови через звичні для неї лексеми зі сфери побуту — одягу, реманенту, професійної діяльності, економічного життя, явищ природи, рослинного і тваринного світу, географічних назв, страв як-то: запаска, чересло, чорнобривці, порічки, лемішка, вигін, левада, млин, стельмах, швець, кравець, броварня, гуральня, борщ, Десна, Дніпро тощо поєднує індивіда з українським світом.

Форма мови, як стверджують В.Гумбольдт і О. Потебня, у жодному разі не обмежується «граматичною формою». Форма мови передовсім є *діяльністю духу*. Так, в ідіомах національної мови, де однозначні слова сполучені з іншими так само однозначними, спільнота прочитує смисли, які цілком відмінні від первісного змісту, що несло те чи те словосполучення: «облизати макогона»; «піднести гарбуза»; «розбили горщик»; «рябої кобили сон»; «пива наварити»; «тулити горбатого до стіни»; «пустився берега»; «у Сірка очей позичати»; «у Бога теля з'їсти»; «купувати витрішки»; «датися взнаки»; «на руку ковінька»; «жданики поїсти»; «світ за очі» тощо.

Наведені вище й усі інші назви предметів, професій, рослин тощо, а також ідіоми як національні ідентифікатори завжди присутні в тестах романтиків. Кожна з них виражає ті чи ті смисли різноманітних форм національного життя, що інтегрують народ у етнокультурну цілість, стверджують його ідентичність.

Питання літературної мови, яке актуалізували романтики підросійської України, в Галичині підняли на початку 30-тих років діячі «Руської трійці». Перед ними постала проблема: який діалект належить класти в основу майбутньої літературної мови. Отже питання мови постало питанням щодо вироблення єдиної писемної основи для культурної спадщини народу. Для підавстрійської України складність у розв'язанні цієї проблеми була вже в тому, що кожен з діячів «Трійці» користувався власною мовою. Коли ж взяти, як кажуть, пересічного індивіда з тої чи тої місцевості зі своїм діалектом, то він і ідентифікував себе зі своєю місцевістю, а не з українською нацією в цілому. Шлях національної самоідентифікації народ мав пройти від верхів (від інтелігенції) до низів (середнього класу та селянства).

Першим культурницьким кроком до створення літературної мови в підавстрійській Україні стала збірка «Русалка Дністровая». Метою видання збірки був намір закласти основи літературної мови в Галичині. Шашкевич це пояснює, як зазначено в протоколі допиту керівництва греко-католицької семінарії у зв'язку з публікацією «Русалки Дністрової», таким чином: «Я випробував свої сили руською мовою, оскільки це моя рідна мова, яка значно відрізняється від мови церковної і великоросійської (московської), і хотів заложити наріжний камінь для її дальшого розвитку і, таким чином, зарадити екстазі руської літератури» [14, с.397].

Прорив на мовному ґрунті, що його здійснили романтики підросійської України, а в підавстрійській — «Руська трійця», мав у своїй основі єдину засадничу тезу — всі мешканці-русини Галичини і всі «малоросіяни», що живуть під Росією, становлять одну етнокультурну спільність — український народ, а тому повинні мати й одну літературну мову, яка вже заявила про себе в кінці XVIII ст. «Енеїдою».

За доби Романтизму у політиці Російської імперії щодо української мови виразно проявлялася тенденція до зведення її на рівень побутової говірки. Сьогодні українська мова постає у статусі державної, але через відсутність державницької мовної політики цей статус має посутньо декларативний характер.

Таким чином підсумовуючи сказане, відзначимо:

Світ мови, становлячи стосовно індивіда окреме буття, постає духовною сутністю нації, тому романтики смислові конструкти національної мови інтерпретують як «дух народу».

Світ у баченні іншої мови є інакшим. Це означає, що світ мови кожної нації своєрідно опосередковує сприймання дійсності і своєрідно її структурує. Народна мова, до якої звертається Романтизм, невіддільна від культурної традиції тим, що є способом її буття.

Звернення романтиків як великої України, так і західноукраїнської «Руської трійці» до національної мови як до автентичного для народу засобу у задоволенні духовно-культурних

потреб стало підвалиною формування національної самосвідомості та демонстрацією самодостатності українського народу.

Література

1. Гадамер Г.-Г. Різноманітність мов і розуміння світу // Гадамер Г.-Г. Герменевтика і поетика. — Київ, 2001.
2. Гадамер Г. —Г. Істина і метод. Основи філософської герменевтики. — Київ, 2000. — Т.1.
3. Головацький І. Три вступительні преподаванія о русской словесности. — Львів, 1949.
4. Гумбольдт В. Характер языка и характер народа // Гумбольдт В. Язык и философия культуры. — М., 1985.
5. Кирило-Мефодіївське товариство: Збірник документів і матеріалів: У 3 т. — Київ, 1990.
6. Костомаров М.І. Твори: В двох томах. — Т. 2. Київ, 1967.
7. Масенко Л. Мова і суспільство. Постколоніальний вимір. — Київ, 2004.
8. Мислителі німецького романтизму. — Івано-Франківськ. — 2003.
9. Потебня А. А. Мысль и язык. — Київ, 1993.
10. Потебня О.О націонализме // Потебня О. Мова. Національність. Денаціоналізація. Статті і фрагменти. — Нью-Йорк, 1992.
11. Українська мова. Енциклопедія. — Київ, 2000.
12. Фаріон І. Правопис — корсет мови? Український правопис як культурно-політичний вибір. — Львів, 2004.
13. Франко І. Двоязичність і дволичність // Франко І. Мозаїка. — Львів, 2001.
14. Цит. за: Брок П. Іван Вагилевич та українська національна ідентичність. // Шашкевичіана. — Вип. 1–2. — Львів-Броди-Вінніпег, 1996.
15. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900 — 1941). Стан і статус. — Чернівці, 1998.
16. Шевченко Т. Повне збір. творів у шести томах. — Т. 6. — Київ, 1964.
17. Sapir E. Conceptual categories in primitive languages. «Science». — 1931.
18. Steintal H. Grammatik, Logik, und Psychologie. Ihre Prinzipien und Ihr Verhältniss zu einander. Berlin, 1885.

Надійшла до редакції 23.01.2007 р.